

## Juutalaisille ensin, mutta vieläkö?

Heikki Nurminen

"Minä en häpeä evankeliumia, sillä se on Jumalan voima ja se tuo pelastuksen kaikille, jotka sen uskovat, ensin juutalaisille, sitten myös kreikkalaisille." (Room. 1:16)

Tähän Paavalin sanaan sisältyy eräs juutalaislähetyksen yleisimpiä perusteluja, ja siitä on saatu työssä usein toistettu tunnus. Tällä lausumalla apostoli myös avaa Roomalaiskirjeessä juutalaisia ja Israelia koskevan teeman, joka nousee esiin muutamia kertoja epistolan alkupuolella (2:9–4:25) ja huipentuu Israelin salaisuutta käsittelevässä jaksossa (9–11). Viimeksi mainitut luvut muodostavat avaimen Paavalin ja hänen lähetyksenäkemyksensä ymmärtämiselle. Eikä Paavalin teologian ja missiologian sisäinen yhtenäisyys ole missään niin ilmiselvä kuin näissä luvuissa 9–11, kuten Bosch tiivistää niistä esitettyjä ajatuksia.<sup>1</sup>

Yli viisikymmentä vuotta kristikunnassa on kysely, onko lähetytyö juutalaisten parissa edelleenkin oikeutettua. Syitä kyselyyn on ainakin kolme: *shoa* (Sananl. 3:25; Joos. 49:3), josta nykyhepreassa on tullut täydellisen tuhon, holokaustin käsite, Israelin valtion syntyminen 1948 ja kuuden päivän sota 1967. Kaikki nämä ovat pakottaneet kristikuntaa tarkistamaan käsityksiään.

Tämä artikkeli on katsaus sekä siihen, millaista keskustelua tästä asiasta on käyty että nykyhetken näkymiin. Jos osoittautuu, että työ edelleen jatkuu, kysymykseksi jää, mikä asema luterilaisilla tulisi siinä olemaan.

---

<sup>1</sup> Bosch 1998, 162.

## 1. *Budapestista Amsterdamiin*

Vuonna 1927 pidettiin Kansainvälisen lähetysneuvoston järjestämä Budapestin–Varsovan juutalaislähetyskokous, jota voidaan pitää pietismin ajoista asti jatkuneen aikakauden loppukatselmuksena. Kokouksen raportti kertoo vakiintuneesta ja hyvin järjestäytyneestä työstä suurine työntekijämäärineen ja satoine työkeskuksineen. Työtä tehtiin maailman yli 15 miljoonaisen juutalaisväestön keskuudessa, josta Euroopassa oli yli 10 miljoonaa.<sup>2</sup> Kokouksen aikoihin ilmestynyt Aulenin lähetysthistoria kertoo, että 1800-luvulla oli kas- tettu 300 000 juutalaista ja että samantapaisia tuloksia saatiin myös tämän vuosisadan alkupuolella.<sup>3</sup> Budapestin-Varsovan kokous esitti yksityiskohtaisia suunnitelmia yhteistoiminnasta työn tehostami- seksi, niin että evankeliumi tavoittaisi kaikki juutalaiset. Nämä suunnitelmat ja esitykset eivät koskaan toteutuneet.. Jo kuuden vuo- den kuluttua kokouksesta Euroopassa alkoi päästä valtaan aate, joka teki ne tyhjiksi. Uuden voimatekijän takia maanosan juutalaisväestö väheni alle puoleen entisestään. Kristikunta joutui tämän jälkeen kyselemään hämmästyneenä, mitä oli tapahtunut ja miten kaikki oli ollut mahdollista. Mitä natsiaika merkitsi Günther Grassille tai Hi- roshima Kenzaburo Oelle, sitä Auschwitz merkitsi teologialle; alet- tiin puhua teologiasta jälkeen Auschwitzin. Niin kristityt kuin juuta- laiset kyselivät, miten olisi puhuttava Jumalasta *shoan* jälkeen.<sup>4</sup>

Vuonna 1948 kokoonnuttiin Amsterdamiin Kirkkojen maail- manneuvoston perustavaan kokoukseen jatkamaan Kansainvälisen lähetysneuvoston työtä. Myös kirkkojen suhde juutalaisiin nousi sil- loin esille. Tätä koskeva raportti, joka kantaa samaa nimeä kuin Bu- dapestin–Varsovan asiakirja *the Christian Approach to the Jews* on kipeän tietoinen siitä, millaisissa ajan ja paikan kehyksissä keskus- teluja käytiin: "Me emme voi unohtaa, että kokoonnumme maassa, josta 110 000 juutalaista vietiin murhattaviksi. Emme voi unohtaa sitäkään, että kokoonnumme vain viisi vuotta 6 miljoonan juutalai-

<sup>2</sup> The Christian Approach to the Jews 1927, 146.

<sup>3</sup> Aulen 1927, 422, kts. myös Gartenhaus 1963, 17.

<sup>4</sup> Opsahl / Tanenbaum 1974, 121, 144.

sen surmaamisen jälkeen."<sup>5</sup> Nämä synkät tosiasiat taustanaan kokous ilmaisee kirkon kutsumuksen, joka on evankeliumin julistaminen kaikille kansoille. Samalla se muistuttaa kirkon läheisistä ja kipeistä suhteista juutalaisiin: "Kaikkia kirkkojamme koskee Herramme antama tehtävä: 'Menkää kaikkeen maailmaan ja saarnatkaa evankeliumia kaikille luoduille.' Tämän tehtävän täyttäminen edellyttää, että sisällytämme juutalaiset evankelioimistehtävämme piiriin."<sup>6</sup>

Tämän jälkeen tullaan siihen, mikä tuli siitä lähtien olemaan yleensä kaikkien kirkon ja juutalaisuuden suhteita käsitelleiden julkilausumien lähtökohta. Tunnustetaan, että Israelilla on Jumalan suunnitelmassa ainutlaatuinen asema, sekä se, että kirkolla on erityissuhde Israeliin. Tässä valossa muotoillaan kirkon lähetystehtävä suhteessa juutalaisiin: "Kirkko on saanut tämän hengellisen perinnön Israelilta, ja sillä on sen takia kunniavelka heijastaa (render) sitä takaisin ristin valossa. Siksi meillä on nöyrä vakaumus julistettavaksi juutalaisille: 'Messias, jota te odotatte, on tullut. Lupaus on täytynyt Jeesuksen Kristuksen tullessa'."<sup>7</sup>

Sitten raportissa yritetään antaa suuntaviivoja siitä, miten tämä käytännössä voitaisiin toteuttaa. Yksi asia, joka tässä yhteydessä sanotaan, oli sanottu jo Budabestin-Varsovan kokouksessa, nimittäin että todistajan tehtävä toteutuisi parhaiten normaalin seurakuntaelämän yhteyksissä osana tavallista seurakuntatyötä.<sup>8</sup> Tällöin juutalaisia ei asetettaisi minkäänlaisen erityishuomion kohteiksi. Vain, jos tämä ei voi käytännössä paikallisseurakunnan tasolla toteutua, on paikallaan järjestää ulkopuolelta tulevaa erikseen organisoitua lähetystyötä.

Amsterdammassa alkanut keskustelu jatkui seuraavissa yleiskokouksissa ja jäi sitten elämään erityisesti KMN:n dialogiosastossa, jolla on ajan kuluessa ollut eri nimiä. Tällä hetkellä maailmanjärjestyksessä on toimintayksikkö, jota kutsutaan nimellä *Office on Inter-*

---

<sup>5</sup> Croner 1977, 69–71. Kirjassa on kirkkojen välisten keskustelujen tuloksena syntyneitä asiakirjoja.

<sup>6</sup> Ibid.

<sup>7</sup> Ibid.

<sup>8</sup> Havas 1959, 65–66.

*Religious Relations*. Se julkaisee tiedotuslehteä *Current Dialogue*. Vuosituhannen lopulle tultaessa sen piirissä oli edetty melko kauas KMN:n ensimmäisen kokouksen lähtökohdista ja päämääristä. Dialogi oli paljolti korvannut lähetyksen, ja nämä oli usein asetettu toistensa vastakohdiksi. Lähetystyön kannattajia oli alettu varoittaa triumfalismista ja proselytismista eli omahyväisyydestä ja käännyttämisestä.

Useimmiten kirkkojenvälisessä keskustelussa dialogi ja lähetys asetetaan toistensa vastakohdiksi. Itse ajattelen niin, että lähetystyö on dialogin viemistä todellisten ihmisten pariin, reaalityöntekseen. Se on dialogin tasa-arvoa. Lähetystyön ja dialogin asettaminen vastakohdiksi johtuu teoreettisista lähtökohdista. Ne, jotka ovat olleet mukana käytännön työssä, tietävät, ettei ole lähetystyötä ilman dialogia. Kun kaksi ihmistä kohtaa, he ovat aina paljon muutakin kuin uskontojensa edustajia. Jokainen ihminen ja jokainen kohtaaminen on erilainen. Kristitty kohtaa toisen ihmisen Kristuksen sovittamana, Isänsä maailmassa. Kristitty käy dialogia avoimesti kristittyinä, Kristuksen todistajana.

Uusimmassa KMN:n kielenkäytössä puhutaan joskus jopa kristittyjen ja juutalaisten välisestä ekumeniasta. Niinpä saatetaan vaatia, ettei Israelia ja juutalaisuutta saisi dialogipartnerina lukea kategoriaan 'dialogi muiden uskontojen ja ideologioiden kanssa'.<sup>9</sup> Reininmaalainen pappi kritikoii hiljan sitä, että juutalaisuuden edustajat Canberran yleiskokouksessa vuonna 1991 oli sijoitettu istumaan yhdessä "muiden uskontojen" edustajien kanssa ja piti tällaista pinnanalaisena vihamielisyytenä ja erotteluna. Juuri Reininmaan evankelisen maakirkon synodin päätöksiä voidaan tulkita niin, että kirkko on virallisesti sanoutunut irti juutalaislähetytyöstä, ensin vuonna 1980 ja jälleen vuonna 1996. Hollannin reformoidun kirkon julkilausumaa *Kirkko ja Israel* vuodelta 1970 on tulkittu samalla tavoin.<sup>10</sup> Kumpikin mainituista kirkoista näkee, että kirkolla ja Israelilla on pelastushistoriassa oma paikkansa ja että ne kulkevat rinnan lopulliseen täyttymykseen asti. Tämänkaltainen näkemys oli Hollannin kirkon teologiassa alkanut nousta esiin jo 1950-luvulla.

---

<sup>9</sup> WCC (KMN) *Current Dialogue* 32 / 1998, 21–27.

<sup>10</sup> Croner 1977, 107.

Kirkolla ja Israelilla on julkilausumien mukaan myös yhteinen todistajantehtävä maailmassa.

Israelin valtion syntymisen rinnakkaisilmiönä vuonna 1948 syntyi myös Palestiinan ongelma. KMN:ssa tämän asian seuraaminen jäi Lähi-idän alueneuvostolle MECC:lle. Vuosikymmenien aikana suhteet juutalaisiin yhtäällä ja Lähi-idän ongelmat toisaalla alkoivat KMN:n piirissä elää omaa elämäänsä. Kumpikin taho, siis maailmanjärjestön dialogiosasto Genevessä ja Lähi-idän kirkkojen neuvosto Kyproksella, eteni omalla suunnallaan hyvin pitkälle. Kun työkseni seurasin Kyprokselta tullutta MECC:n tiedotusta ja Geneven materiaalia, oli vaikea uskoa, että kummankin taustalla oli sama järjestö. Oikea käsi ei aina tiennyt, mitä vasen teki. Tämä on hyvä pitää mielessä arvioitaessa suurtenkin organisaatioiden kykyä käsitellä asioita tasapuolisesti tai punnittaessa niiden antamien julkilausumien ohjearvoa.

Vaikka puheena olevat asiakirjat, kompromissien tuloksena, ovat olleetkin yleensä äärimmäisen tasapainotettuja ja varovaisia joka suuntaan, niistä oli jo 1970-luvulle tultaessa luettavissa lähetystyötä koskeva asenne: *mission* on kielteinen käsite. Niinpä juutalaislähetysjärjestöt ryhtyivät muuttamaan nimiään. Ruotsin Israelin lähetyksestä tuli vuonna 1979 *Riksorganisationen Kyrkan och Judendomen*. Anglikaaninen *Church Mission to Jews* muutti nimensä muotoon *Church Ministry among the Jews*, säilyttäen entisen lyhenteensä (CMJ). Monia muitakin vastaavia esimerkkejä on tunnettujen juutalaislähetysten lähihistoriasta. Samaan aikaan messiaaniset juutalaiset alkoivat ottaa etäisyyttä kristikuntaan. Heidän järjestönsä nimi *Hebrew Christian Alliance* muutettiin muotoon *Messianic Alliance*.

Israelin valtion syntyminen 1948 ja Kuuden päivän sota 1967 herättivät kristikunnassa uudenlaisen kiinnostuksen profetioita kohtaan. Juutalaisten paluu isiensä maahan ja Jerusalemin joutuminen juutalaisten käsiin (vrt. Luuk. 21:24) nähtiin Raamatun lupaus-ten täyttymisenä. Tämä kiinnostus synnytti 1940- ja 1950-lukujen vaihteesta alkaen uusia järjestöjä tukemaan Israelia ja seuraamaan siellä tapahtuvaa kehitystä. Maailman tietoisuuteen nousi 1980-luvulla uudelleen kristillinen sionismi, jonka juuret ovat jo 1600-

luvun Britaniassa ja puritaanien ajassa.<sup>11</sup> Syntyi myös kokonaan uusi profetiakirjallisuuden laji, jossa Israelilla oli keskeinen rooli. Tämän lajin pääedustajan, Hal Lindsayn, kirjaa *Maa, viimeinen suuri planeetta* on myyty 35 miljoonaa kappaletta.<sup>12</sup> Amerikassa eräät kristityt tahot alkoivat tukea jopa Jerusalemin temppelin uudelleenrakentamishanketta.<sup>13</sup> Tällaista kiinnostusta alkoi esiintyä erityisesti lännen evankelikaalien keskuudessa. Edellä mainitut kiinnostuksen kohteet alkoivat viedä tukea juutalaislähetystyöltä ja siltä todistajan tehtävältä, josta Jeesus puhuu Ap.t. 1:6–8:ssa. Israelissa työskentelevän luterilaisen lähetystyöntekijän tulee olla tietoinen siitä teologis-ideologisesta kontekstista, missä hän toimii.<sup>14</sup>

---

<sup>11</sup> Crombien teoksen *For the Love of Zion* luvussa *Christian Witness and the Restoration of Israel* on esitetty Brittein saarilta Pyhään maahan suuntautuneen lähetystyön historia, mutta siinä osoitetaan myös, kuinka työn taustalla olleeseen motivaatioon liittyi hyvin voimakas näky Israelin fyysisestäkin jälleensyntymisestä. - Kyseistä ilmiötä on tarkastellut Jouni Turtiainen STI:n vuosikirjassa 1992, s. 76–99.

<sup>12</sup> LCJE:n New Yorkin kokouksen (jatkossa käyt. lyh. NY 1999) 1999 raportti, 246.

<sup>13</sup> Carmesund 1992, 14.

<sup>14</sup> Israelin valtion synty, minkä juutalaiset ja kristikuntakin näkivät lupaus-ten täyttymisenä, oli palestiinalaisten mielestä onnettomuus. He ovat kutsuneet sitä arabiaksi nimellä NAQBA, katastrofi. Erityisesti Kuuden päivän sodan jälkeen syntyi palestiinalainen teologia. Sen piirissä kysyttiin, mikä on se rakkauden ja oikeuden Jumala, joka ottaa toiselta ja antaa toiselle. Israelin alueelta ovat tämän teologian edustajina tulleet kuuluisiksi melkiittipappi Elias Chacour ja episkopaalikirkon kaniikki Naim Ateek, sekä palestiinalaisten alueelta Betlehemin luterilainen kirkkoherra Mitri Raheb. Kristittyjä palestiinalaisveljiä on syytä kuunnella, jos vakavasti pyritään yhteiseen todistukseen juutalaisten ja muslimien parissa. Mainitut teologit, kuten myös Jerusalemin luterilainen piispa Munib Younan, ovat pitkään harjoittaneet dialogia juutalaisten, myös messiaanisten juutalaisten kanssa. He ovat omassa ympäristössään luonnollisia ja aitoja dialogikumppaneita. - Palestiinalaisen vapautuksen teologian teoksista mainittakoon Naim Ateek, *Justice and Only Justice* (1989), Elias Chacour, *Blood Brothers* (1986), ja Mitri Raheb, *I Am a Palestinian Christian* (1995).

## 2. Vatikaanista Jerusalemiin

Kun juutalaiset ja Israelin valtio ovat ajatelleet vuoropuhelua kirkkojen kanssa, niiden mielenkiinto näyttää varsinaisesti kohdistuneen katoliseen kirkkoon, koska katolinen kirkko on suurin ja vaikutusvaltaisin, mutta myös Amerikan protestantit ovat nauttineet merkittävää huomiota. Katolisen kirkon menneisyyden painolasti on myös suuri: juutalaisiin kohdistettu jumalanmurhasyyte, inkvisitio ja ristiretket sekä katolisen kirkon väitetty vaikeneminen natsiaikana, mainitakseni vain osan. Kaiken tämän jälkeen on mielenkiintoista todeta, että juuri katolisten kanssa juutalaiset ja Israel ovat vuoropuhelussaan edistyneet pisimmälle.

Kehitys alkoi Vatikaanin II konsiilista ja sen juutalaisia koskevasta osasta sisällytettynä 28.10.1965 päivättyyn julkilausumaan, *Nostra Aetate*, joka käsittelee kirkon suhteita ei-kristillisiin uskontoihin (ensin suhdetta hinduihin, buddhalaisiin ja muslimeihin). Julkilausumassa korostetaan ihmiskunnan ykseyttä sekä kaikkien uskontojen yhteistä taustaa. Tältä pohjalta tähdätään keskinäiseen kunnioittamiseen ja vuoropuheluun. Katolisen kirkon missionaarinen intentio kätkeytyy taitavasti muotoiltuihin lauseisiin.

Nostra Aetaten juutalaisiin liittyvässä osassa lähdetään liikkeelle hengellisistä siteistä, jotka yhdistävät uuden liiton kansan Aabrahamin sukuun (stock). Koska kristityillä ja juutalaisilla on yhteinen hengellinen perintö ja koska Jumalan liitto Israelin kanssa on ikuisen, konsiili suosittelee molemminpuolista ymmärtämystä ja arvostusta. Suositusten mukaan tähän pyritään raamatuntutkistelun, teologisen tutkimuksen ja ystävällisten keskustelujen kautta. Juutalaismaailman kannalta merkittävintä on se, että julkilausumassa sanoudutaan irti kaikkien juutalaisten syyttämisestä niistä rikoksista, jotka tapahtuivat Jeesuksen elämän loppuvaiheissa (ks. Joh. 19:6). Jos jotkut heistä osallistuivat rikoksiin tuolloin, syyllisyys ei koske kaikkia sen ajan juutalaisia eikä myöhempinä aikoina eläneitä juutalaisen kansan edustajia. Kaikenlainen antisemitismi torjutaan. Nostra Aetaten periaatteiden pohjalta laadittiin ohjeisto käytännön toimiksi, ja se ilmestyi 1.12.1974.<sup>15</sup>

---

<sup>15</sup> Vatican II, 1977, 740–742.

Se, mitä juutalaismaailma jäi Vatikaanin II konsiililta kaipaamaan, oli Israelin valtion virallinen tunnustaminen. Konsiilin pohjalta lähti kuitenkin liikkeelle työskentely, jota käytiin matalalla julkisuuden profiililla ja joka on vaatinut paljon sitkeää ponnistelua. Tämä työ johti lopulta siihen, että Pyhä istuin solmi suhteet Israelin valtion kanssa 15.6.1994. Käytännön tasolla edettiin vielä niin, että Israelin valtio allekirjoitti katolisen kirkon kanssa 10.11.1997 sopimuksen katolisten juridisten henkilöiden asemasta valtiossa. Tämän pohjalla noin 130 katolista laitosta sai maan muista kristillisistä yhteisöistä poikkeavan aseman. Samanaikaisesti Israelissa oli meneillään voimakas hanke kristillistä työtä rajoittavan lain aikaansaamiseksi. Hanketta ei estänyt sekään, että katolisella kirkolla on paljon jäseniä alueilla, joilla Lähi-idän konfliktin ratkominen on vielä kesken. Mitkä olivat Vatikaanin ja mitkä Israelin, kirkon ja sekulaarin valtion intressit tällaisten erityissuhteiden luomisessa?

Paavi Johannes Paavali II:n maaliskuussa vuonna 2000 tapahtunutta pyhiinvaellusta Jerusalmiin ja hänen tuolloin esittämiään anteeksipyyntöjä on Israelissa laajasti pidetty käänteenä juutalaisten ja katolisen kirkon suhteissa. Tosin monet eivät pitäneet anteeksipyyntöjä tarpeeksi yksityiskohtaisina, erityisesti mitä tulee kirkon syyllisyyteen natsiakana. Joka tapauksessa vierailu herätti osittain hyvinkin syvällistä keskustelua. Esimerkkinä mainittakoon Amos Ozin kirjoitus *Jediot Ahronot* -lehdessä 17.3.2000 otsakkeella ”Jeesuksen sijainen tulee Jerusalemiin”. Kirjoitus on kipeän omakohmainen, ja siinä kirjataan tarkasti juutalaisten perinteiset asenteet suhteessa Jeesukseen ja kristinuskoon. On hyvä muistaa, että monet juutalaiset tietävät kristinuskosta hyvin paljon, vaikkei esimerkiksi olisikaan Jeesus-tutkija Josef Klausnerin veljen pojanpoika, kuten Oz. Työssä ei ole kyse niinkään sanoista kuin voimasta. (1 Kor. 4:20)

### ***3. Budapestistä Birminghamiin***

Vuonna 1984 pidettiin Budapestissa Luterilaisen maailmanliiton (LML) VII yleiskokous. Siellä oli nimitetty työryhmä käsittelemään Tukholmassa vuonna 1983 laadittua julkilausumaehdotusta luterilaisten ja juutalaisten suhteista. Työskentelyn tulokset käsiteltiin yleisistunnossa. Raportti kertoo asiasta lyhyesti: ”Ehkä merkittävin



tulos on selvä luterilaisten irtisanoutuminen tietyistä Martti Lutherin yksipuolisuuksista suhteessa juutalaisiin.”<sup>16</sup>

LML:n Addis Abeban yleiskokouksessa vuonna 1988 hyväksyttiin Budapestin kokouksen toimeksiantojen perusteella syntynyt luterilainen lähetyksiäkirja *Together in God's Mission*<sup>17</sup>. Siinä kirkkoa kutsutaan tuomaan todistus Jumalan ilmoituksesta Jeesuksessa Kristuksessa vanhan liiton kansalle, kuten kaikille ihmisille, ja kutsumaan heitä jakamaan se aarre, jonka kirkko on löytänyt Jeesuksessa (kohta 68).

LML:n tutkimusosasto oli siihen mennessä tehnyt uutterasti työtä luterilaisten ja juutalaisten suhteiden kehittämiseksi. Tässä tarkoituksessa oli pidetty useita kokouksia, joiden asiakirjat ovat käytettävissä: Logumkloster, Tanska 1964, Neuendettelsau, Saksa 1973, ja Oslo, Norja 1975.<sup>18</sup> Luterilaisten työskentely näyttää perustautuneen paljolti KMN:n alkuaikojen suosituksille. Esimerkistä käyköön Oslon kokouksen (1975) muistio. Siinä sanotaan mm: "Kristillinen todistus kohdistuu kaikkiin kanssaihmiisiin, mukaan lukien juutalaiset. Todistaessamme juutalaisille meidän tulee kuitenkin ottaa huomioon se ainutlaatuinen historiallinen ja hengellinen suhde, joka meillä on heidän kanssaan."<sup>19</sup>

Oslossa esitettiin ajatus, että Euroopan luterilaisten olisi perustettava elin, joka erityisesti paneutuu kristittyjen ja juutalaisten väliin suhteisiin. Oslossa laadittiin myös luonnos suunnitellun elimen säännöiksi. Tällaista elintä kokoonnuttiin perustamaan Cristiansfeldiin, Tanskaan maaliskuussa 1976. Tuolloin syntyi Luterilainen Euroopan komissio Kirkko ja juutalaisuus (LEKKJ) ja seuraavana vuonna 1977 perustettiin Suomeen alakomitea. Ajateltaessa LEKKJ:n alkuperää ja luonnetta on hyvä pitää mielessä, että se on jatkoa vuodesta 1949 toimineelle pohjoismaisten Israel-lähetyksen yhteistyö-

---

<sup>16</sup> LML:n Budapestin yleiskokouksen raportti "Toivoa etsimässä", 1985, 159.

<sup>17</sup> Suom. *Yhdessä Jumalan lähetyksessä* (KLK).

<sup>18</sup> Ks. Croner 1977, 85, 118–127.

<sup>19</sup> Ibid.

komitealle, johon saksalaiset ovat tulleet mukaan.<sup>20</sup> Israel-lähetysten veteraanien antama panos tuntuu LML:n asiakirjoissa kautta linjan.

Uusinta luterilaista kannanottoa edustaa asiakirja, jonka työstäminen pantiin alulle LEKKJ:n 10-vuotiskokouksessa Birminghamissa huhtikuussa 1986. Lopullisessa muodossa se julkaistiin Dribergissä Alankomaissa toukokuussa 1990.<sup>21</sup> Asiakirja antaa paljon terveellistä ajattelemisen aihetta, vaikka Vaskon arvio siitä onkin melko kielteinen. Hän tuo esille tärkeän muistutuksen sanoessaan, että *shoa* kristittyjen ja juutalaisten yhteisen tragedian vertauskuvana ei kuitenkaan ole mitään uutta ilmoitusta eikä julistuksen ja opetuksen ydintä.<sup>22</sup> Tähän sisältyy varteenotettava johtopäätös: Vaikka viidenkymmenen vuoden aikana syntynyt työryhmien, järjestöjen tai edes synodiensa aikaansaama valtava aineisto kirkon suhteista juutalaisiin ei ole Jumalan sanaa, tämä aineisto sisältää kuitenkin niin paljon teologista asiantuntemusta sekä dialogissa ja lähetyksessä kertynyttä kokemusta, että kukaan, joka kristittynä joutuu kosketuksiin juutalaisten kanssa, ei saisi olla siitä tietämätön. Asiakirjojen tulisi olla löydettävissä KKL:n ja KUN:n lisäksi myös lähetysjärjestöjen kirjastoista.

#### **4. *Lausannesta New Yorkiin***

Vuonna 1974 pidettiin Lausannessa Billy Grahamin johdolla suuri maailman evankelioimisen kokous. Tästä alkoi nk. Lausannen liike. Tämän liikkeen Pattayan kokouksen yhteydessä kesäkuussa 1980 perustettiin Lausannen liikkeen juutalaisten evankelioimisen neuvottelukunta LCJE (Lausanne Consultation on Jewish Evangelism).<sup>23</sup> Sen jälkeen on pidetty useita kansainvälisiä konsultaatioita, kuudes niistä New Yorkissa 12.–17.8.1999. Kokousten osanottajien määrä

---

<sup>20</sup> Vasko 1992, 113. Vaskon perusteellinen arviointi asiakirjasta on STI:n vuosikirjassa 1992.

<sup>21</sup> Ibid. 114–125.

<sup>22</sup> Ibid. 115.

<sup>23</sup> LCWE Thailand report 7 (1980).

on koko ajan kasvanut. Kun Pattayan minikonsultaatioon otti osaa 19 henkeä, oli New Yorkissa mukana jo 130 henkeä. Pattayan perustajaiset ovat olleet hyvin uskollisia LCJE:lle; New Yorkissa heitä oli mukana vielä yhdeksän.<sup>24</sup>

Lausannen liikkeen yleisen periaatteen mukaisesti LCJE:kin on yhteisönä epävirallinen ja organisatorisesti löyhä. Sen voimavarat ovat myös olleet hyvin rajalliset. Tästä huolimatta se on saanut paljon aikaan. Merkittävintä on ehkä ollut maailmanlaajuisen verkoston luominen. Tätä ilmentää liikkeeseen kuuluvien kansainvälinen katalogi, LCJE International Directory. Yhteydenpitovälineenä on alusta pitäen toiminut kahdesti vuodessa ilmestyvä LCJE Bulletin. Koulutuksen kannalta merkittävää on ollut tiivis yhteydenpito muutamiiin teologisiin laitoksiin, joista mainittakoon Moody-opisto ja Fuller-seminaari Yhdysvalloissa sekä All Nations College Englannissa ja Caspar-keskus Jerusalemissa. Israelissa ilmestyvä englanninkielinen aikakauskirja *Mishkan*, jota käytännössä tehdään Caspari-keskuksessa, on suorassa yhteydessä LCJE:n kanssa. LCJE kokoaa bibliografioita ja muutenkin varustaa liikkeeseen kuuluvia monin tavoin. Sillä on kuusi alueellista neuvottelukuntaa eri puolilla maailmaa, ja se järjestää niiden kanssa alueellisia kokoontumisia kansainvälisten konsultaatioiden lisäksi. Suomessa on LCJE:n kansallinen neuvottelukunta.

New Yorkin konsultaation keskeisinä aineksina olivat eri puolilta maailmaa saadut ajankohtaiset raportit. Erityisen innostavia ovat kolmen amerikkalaisen järjestön tiedot laajasta työstä, joka on päässyt 1990-luvulla käyntiin entisen Neuvostoliiton alueella. Esimerkiksi *Juutalaiset Jeesukselle* -liike on kouluttanut kymmeniä kansallisia uskovia evankelioimistyöhön juutalaisten pariin.<sup>25</sup> Eri tahoilta tulevat raportit kertovat messiaanisten seurakuntien perus-

---

<sup>24</sup> Heistä mainittakoon Juutalaiset Jeesukselle -järjestön pitkäaikainen johtaja Moishe Rosen, sekä neuvottelukunnan presidentti, norjalainen piispa ja Norjan Israel-lähetysten entinen työntekijä Ole Christian M. Kvarme, sekä neuvottelukunnan koordinaattori, tanskalainen teologian tohtori Kai Kjaer Hansen, kaksi jälkimmäistä luterilaisia. Huomattavaa on messiaanisten juutalaisten kasvava osuus liikkeessä. Suomea New Yorkin kokouksessa edustivat SLS:n Israelin lähetti pastori Juha-Pekka Rissanen ja lähetysjohtaja Pirkko Säilä Patmos ry:stä.

<sup>25</sup> NY 1999, 212–213.

tamisesta eri puolille entistä Neuvostoliittoa. Merkittävää on myös juutalaistyön elpyminen Saksassa.<sup>26</sup> Yhdysvalloissa on raportin mukaan noin 200 messiaanista seurakuntaa.<sup>27</sup> Kaikkiaan Yhdysvalloissa lasketaan olevan noin 50 000–60 000 messiaanisista juutalaisista. Suurin osa heistä kuuluu protestanttisiin evankelisiin kirkkoihin ja vain 5 000–6 000 messiaanisiin seurakuntiin.<sup>28</sup>

New Yorkin konsultaatiossa esiteltiin kesällä 1999 ilmestynyt tutkimus Israelin messiaanisista seurakunnista.<sup>29</sup> Siinä kuvataan 81 messiaanista seurakuntaa tai kodeissa kokoontuvaa ryhmää koko Israelin alueelta. Kirjan kautta saadaan ensi kerran tutkittua tietoa Israelissa vaikuttavasta messiaanisesta liikkeestä. Tutkimuksessa ilmenee, että liikkeeseen kuuluvien juutalaissyntyisten jäsenten määrä on hiukan alle 5 000. Huomattavaa on, että seurakuntien ja kotiryhmien määrästä yli puolet on 1990 syntyneitä. Kasvua on ollut ennen muuta venäjänkielisten ryhmien lisääntymisen ansiosta. Messiaanisellem liikkeelle on tyypillistä myös hyvin avoin evankelioimistyö. Uutta on se, että mainitun tutkimuksen yhteydessä seurakuntien johtajat, muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta, ovat valmiit tulemaan julkisuuteen ja antamaan yksityiskohtaista tietoa seurakunnistaan. Tämä tapahtui samanaikaisesti, kun Israelissa oli tekeillä edellä mainittu lakiesitys kristillisen työn rajoittamiseksi, joka esitys ei kuitenkaan tullut hyväksytyksi.

Kysyttäessä, vieläkö juutalaislähetystyö jatkuu, on siis syytä seurata, mitä Lausannen liikkeen piirissä ja messiaanisten juutalaisten liikkeessä tapahtuu. Nämä ovat tällä hetkellä määrätietoisia ja innostuneita. Niiden ansiosta juutalaislähetystyö on jo tosiasiasa noussut siitä hämmennyksestä ja lamasta, johon toisen maailmansodan jälkeinen aika sen saattoi.

---

<sup>26</sup> Ibid. 27.

<sup>27</sup> Ibid. 100; Wasserman 1998, 28.

<sup>28</sup> Wasserman 1998, 35.

<sup>29</sup> Kaj Kjaer-Hansen / Bodil Skjøtt 1999.

## 5. *Martti Lutherista Martin Luther Kingiin*

Jaffan luterilaisen Immanuel-kirkon alttariseinällä on hepreankielinen pienoisevankeliumi Joh. 3:16 kultanvärisin kirjaimin. Israelilaiset koululaiset, joita tulee sinne opettajiensa johdolla, voivat kysellä, miksi kristittyjen rukouspaikassa on esillä heprealaista tekstiä. Heille saatetaan vastata, että ollaan luterilaisia, Martti Lutherin oppilaita, ja että tämä liittyy erääseen hänen pääperiaatteeseensa. Hän nimittäin opetti, että kaikilla ihmisillä on oikeus kuulla ja lukea Jumalan sanaa omalla äidinkielellään. Innokas koululainen voi silloin huudahtaa: ”Juu, minä tiedän. Martin Luther King!” Kysymys antaa tilaisuuden noin neljänsadan vuoden mittaiseen historialliseen tarkennukseen. Vaikka israelilainen kadunmies ei juuri erottaisi Martin Lutheria Martin Luther Kingistä, uskonpuhdistajan väitetty antisemitismi saattaa olla hänellä hyvin tiedossa.

LML:n yleiskokous vuonna 1984 irtisanoutui tietyistä Lutherin lausumista. Maailmalle levitetty raporttikirja ei kerro, mitkä nämä lausumat olivat. Niihin ei voitane lukea vuonna 1521 ilmestynyttä *Magnificat*-hymnin selitystä, eikä kirjasta nimeltä *Että Jeesus Kristus oli syntyjään juutalainen*, joka ilmestyi vuonna 1523. Jälkimmäinen oli vastauspuheenvuoro niille, jotka syyttivät, että hän ei olisi opettanut Jeesuksen neitseellistä syntymää eikä Marian neitsyyttä. Samalla hän tuli kirjoittaneeksi juutalailähetyskirjaseksi, joka oli ensimmäisiä lajissaan. Siinä hän tuo esille yli kymmenen Vanhan testamentin kohtaa, joita hän pitää Messiasta koskevinä ennustuksina ja joita on sittemmin käytetty argumentteinä juutalaislähetystyötä perusteltaessa. Mainitut raamatunkohdat ovat 1. Moos. 3:15; 22:18; 49:10–12; 2. Sam. 7:12–14; Jes. 7:14; Ps. 2:8; 72:8–11; 89:4, 29, 36–37; Dan. 9:24–27; Hagg. 2:9.<sup>30</sup>

Myöhemmin Luther kirjoitti kirjoja, joita LML:n Budabestin kokous ilmeisesti tarkoitti: *Sapatinviettäjistä* (1538), sekä *Juutalaisista ja heidän valheistaan* (1543). Lutherin suhdetta juutalaisiin on hiljakkoin käsitellyt perusteellisesti Ingemar Öberg kirjassaan *Luther och världsmissionen*, joka käsittelee uskonpuhdistajaa maailmanlähettyksen taustahahmona yleensä. Siinä on myös oma jaksonsa

---

<sup>30</sup> That Jesus Was Born a Jew, 202–228.

Lutherin suhteesta juutalaisiin.<sup>31</sup> Öberg yrittää nähdä Lutherin suhteen juutalaisiin tämän koko elämänkaaren ja teologisen kamppailun valossa. Hän yrittää löytää selityksen, joka auttaisi ymmärtämään uskonpuhdistajan asennetta silloinkin, kun se on äärimmäisen vaikeaa. Tässä mielessä hän pohtii perusteellisesti uskonpuhdistusajan historiallista tilannetta. Eräs uskonnollisten enemmistöjen ja vähemmistöjen asemaan vaikuttava tekijä silloin oli periaate "Cuius regio, eius religio" (kenen maa, sen uskonto). Se on väistynyt maailmasta vain osittain. Sitä noudatetaan yhä varsinkin monissa islamin maissa, ja eräät tahot yrittävät saada sen käytäntöön vielä tämän päivän Israelissakin. Uuden ajan alun eurooppalaiset olivat aikansa lapsia.

Öberg näkee Lutherin ankaran puheen takana olleen myös pelon, että hän ja muut saksalaiset joutuisivat kanssasyllisiksi, ellei hän varoita juutalaisia uppiskaisuudesta ja Kristuksen pilkasta, jota sitäkin esiintyi, "quia non facient et consenties pari poena" (se, joka ei varoita vaan vaikenee, on osasyllinen). Tätä motiivia on mahdoton käsittää, ellei tajua, miten kuoleman vakava asia pelastus Lutherille oli, kun taas puheena olevissa kirkkojen asiakirjoissa pelastuskysymys ei ole keskeisesti esillä. Öberg lainaa Baintonia, joka esitti, että Luther oli antijudaisti paremminkin kuin antisemitisti. Hänen vastustuksensa ei ollut rodullista. Samoin Öberg Baintoniin viitaten muistuttaa, että Juutalaisista ja heidän valheistaan -kirjanen ei Lutherin aikana ilmestynyt Englannissa, Ranskassa ja Espanjassa, koska juutalaiset oli silloin jo täysin karkotettu noista maista.

Lutherin kielteiset kirjoitukset juutalaisista edustivat sitä, mitä heistä yleensä siihen aikaan kirjoitettiin. Se, että tämä kirjoitti heistä niin myönteisiä asioita, kuin mitä hän teki vuosina 1521 ja 1523, on Öbergin mukaan ainutlaatuista ja merkille pantavaa. Yhteenvedonä Öbergin kirjasta voidaan tiivistää, että Lutherin suurin toive ei ollut juutalaisten tuhoutuminen vaan heidän kääntymyksensä. Kaikesta huolimatta Öbergkin on kuitenkin sitä mieltä, että uskonpuhdistajan kielteiset kirjoitukset, tämän omaa neuvoa noudattaen, saisi haudata kuuden kyynärän syvyyteen.<sup>32</sup>

---

<sup>31</sup> Öberg 1991, 426–556.

<sup>32</sup> Ibid. 533.

Kun ajattelemme rooliamme luterilaisina lähetystyöntekijöinä, siihen kuuluu myös menneisyyden traumojen prosessointi. On syytä tutustua historiaan ja olla valmis sitä koskevaan surutyöhön. Usein on tyydyttävä vain kuuntelijan osaan. Luterilaiselle sopii hyvin tunnukseksi se Lutherin sana, jota LML:n Oslon kokous 1975 suosittelee: "Kerjäläisiä me olemme."<sup>33</sup>

Luterilaisuuden "yksin armosta, yksin uskosta" -teologiaa ei ole helppo viestittää ymmärrettävästi sen paremmin juutalaisessa kuin islamilaisessakaan ympäristössä. Reformoitujen uskonuuntien oppi, joka antaa enemmän arvoa ihmisen tahdolle ja ratkaisuvallalle, on näiden kulttuurien keskellä inhimillisesti arvioituna enemmän kotonaan. Luterilaisen teologian, sen armo-opin, yksi luonnollinen seuraus on lapsikastekäytäntö, mutta lapsikaste torjutaan yleisesti messiaanisten seurakuntien piirissä. Israelin messiaanisisista seurakunnista valmistunut tutkimus osoittaa, että 81 seurakunnasta vain kolmessa luterilaiselta pohjalta syntyneessä seurakunnassa noudatetaan lapsikastetta.<sup>34</sup>

Juutalaislähetysten piirissä premillennialismi eskatologisenä näkemyksenä ja oppi tuhatvuotisesta valtakunnasta ovat melko keskeisellä sijalla.<sup>35</sup> Luterilaisuudella ei näistä asioista ole yleensä paljon annettavaa. Suomessa tuhatvuotisen valtakunnan kannalla ovat olleet mm. Gustaf Johansson, Osmo Tiililä ja Urho Muroma.<sup>36</sup> Heihin olisi luettava myös Israelin työmme aloittaja Aapeli Saarisalo. Näiden näkemyksiin kuuluu myös usko juutalaisten kokoontumiseen Israeliin ja hengelliseen uudistumiseen. Muroman mukaan historian valtavin lähetyskausi on odotettavissa suurena rauhan aikana, ja jokainen israelilainen on oleva Paavalin kaltainen Hengen voimalla varustettu lähetystyöntekijä.<sup>37</sup> Kirjassaan *Israel historian*

---

<sup>33</sup> Croner 1977, 128.

<sup>34</sup> Kjaer-Hansen / Skjøtt 1999, 33.

<sup>35</sup> Ihalainen 1997, 99–106. Ko. pro gradu -työ on analyysi Messianic Testimony (alun perin Hebrew Christian Testimony) -järjestön perustajan, David Baronin teologiasta, joka vaikuttaa voimakkaasti useiden nykyistenkin messiaanisten juutalaisten näkemyksissä.

<sup>36</sup> Mäkelä 2000, 9.

<sup>37</sup> Muroma 1969, 33.

*polttopisteessä* Muroma lyhyesti rohkaisee tukemaan juutalaislähetystyötä, mutta hänen painopisteensä on tulevan uudistumisen tutkistelussa. Hän kehottaa kristittyjä osoittamaan juutalaisille tukea ja rakkautta ja odottamaan kärsivällisesti aikaa, jolloin Jumala toteuttaa lupauksensa. Samantapaisia painotuksia oli Apeli Saarisalolla.

Lopunajan merkkejä tarkastellessaan Tiililä omistaa systemaattisessa teologiassaan luvun Israelin kääntymiselle.<sup>38</sup> Kyseisessä luvussa hän ei ota kantaa juutalaislähetystyöhön, vaikka lienee sitä tukenut. Myös Luther tähysi aikaan, jolloin "Israel ei pelastu vain osaksi, vaan kokonaan. Nyt osa heistä on pelastunut, vaan silloin pelastuvat kaikki."<sup>39</sup>

Mitä tulee eskatologian ja juutalaislähetystyön väliseen suhteeseen, mainitussa LCJE:n New Yorkin kokouksessa juutalaislähetystyötä ei juuri perusteltu eskatologisin näkökohdin. Roeh Israel-seurakunnan johtaja Josef Shulam Jerusalemita sanoi jopa, että "Evankelioiminen on kylliksi arvokas Herran käsky, niin että emme tarvitse eskatologisia syitä julistaaksemme hyvää uutista juutalaisille tai kenelle muulle tahansa."<sup>40</sup> Samalla, kun kirkko empii, messiaaniset juutalaiset jatkavat rohkeasti eteenpäin. He ovat vastanneet myöntävästi otsikon kysymykseen.

Jos me luterilaiset olemme mukana tässä liikkeessä, meillä on välitettävänä siihen korvaamaton panos oman perinteemme pohjalta. Yksin uskosta, yksin armosta -näkökulma on jo edellä mainittu. Tästä tullaan näkemykseen seurakunnasta, joka on myös heikkoja ja keskeneräisiä varten. Toinen tärkeä asia on luterilainen raamatunäkemyksen, jonka pohjalta tärkeä ja vähemmän tärkeä aines Raamatussa pystytään erottamaan sen mukaan, miten se on suhteessa Kristukseen. Tällöin ei jokin sinänsä tärkeä asia saa suhteettoman keskeistä sijaa seurakunnan opetuksessa eikä muodostu esteeksi erilaisilta taustoilta tuleville etsijöille. Näin seurakunta voi olla avoin myös erilaisuudelle ja itsenäiselle ajattelulle. Erityisen arvokas on luterilaisuuden korostama ristin teologia, ajatus siitä, että Jumalan rakkaus usein pukeutuu vastakohtaansa. Tämän pohjalta voidaan nähdä, ettei onni ja menestys aina ole merkki Jumalan suosiosta

<sup>38</sup> Tiililä 1954, 478–484.

<sup>39</sup> Lutherin Roomalaiskirjeen selitys 1983, 284.

<sup>40</sup> NY 1999, 261.



vaan että hänen rakkautensa Kristuksessa voi ilmetä syvimmin juuri pimeyden ja hädän keskellä. Nämä näkökohdat ovat tänään yhtä ajankohtaisia kuin ennenkin, ja niiden esillä pitämisessä meidän tulee olla uskollisia.

## 6. Vieläkö?

Kun me 2000-luvun kristittyinä kyselemme vastausta kysymykseen "Juutalaisille ensin, mutta vieläkö?", emme saa aivan suoraa vastausta sen paremmin kirkkojenvälisten keskustelujen asiakirjoista kuin oman maamme uuspietismin isiltäkään. Kysymys jää henkilökohtaisen, Jumalan edessä tapahtuvan kyselyn varaan ja ratkeaa samalla, kun vastaamme niihin Jeesuksen kysymyksiin, joihin Pietari vastasi: "Kenenkä te sanotte minun olevan?" ja "Rakastatko sinä minua?" Tunnussanoiksi sopivat pietismin neljä sanaa: rukous, Jumalan sana, rakkaus ja kunnioitus. Niitä tarvitaan myös juutalaislähetystyöstä eri mieltä olevien kristittyjen kesken.<sup>41</sup>

Ratkaisevaa on, kantaako työtä riittävän voimakas näky. Sellainen oli Aili Havaksella, joka toimi Jerusalemissa 37 vuotta. Hän ei ehkä kokenut paljon ulkonaista menestystä, mutta näki hengen silmin israelilaisen kirkon, joka syntyy tulevaisuudessa: *"Ajattelen, että se kirkko ei tule olemaan luterilainen, anglikaaninen, presbyterinen, baptistinen tai helluntailainen tai jokin muu nykyisistä kirkkomuodoista, vaan Kristuksen kirkko, jossa kaikki nämä nykyiset kirkot ovat rakennusaineina. Sitä kirkkoa ei voida tehdä, se syntyy, kun tulee 'Henki neljästä tuulesta' ja puhaltaa Israelin yhteenkokoontuneihin luihin sitten, kun niihin on tullut jänteet ja kasvanut liha ja nahka, ja ne tulevat eläviksi. Ajattelen, että Jumalalla on oma päämääränsä, kun hän pieneen Jerusalemiin kerää eri kirkkojen edustajat 'neljästä tuulesta', niin – koko maailmasta työhön oman kansansa keskuuteen. Ehkä hän tekee näin sulattaakseen uskovistaan siellä yhden, kaikkia nykyisiä kristillisiä kirkkokuntia rikkaamman ja täydellisemmän, yhteisen seurakunnan, koko hengellisen Israelin Kristus-kirkon. On armoa, että me pienen, kaukaisen*

---

<sup>41</sup> Hannu Paavolan esitys Suomen Lähetyskongressissa 1977. Ks. Suomen lähetyskongressi 1977, 144.

*Suomen seurakunnatkin saamme olla mukana, yhdessä kaikkien niitten muitten kanssa, jotka tulevat 'neljästä tuulesta'. (Hes. 37:9, 10).<sup>42</sup>*

Tuo näky on tänään paljon lähempänä toteutumistaan. Vieläkö on niitä, jotka se saa sytyttää?

### ***Kirjallisuus***

Aulen, Gertrud

1927 Kristinuskon voittokulku. SLS, Helsinki.

Bosch, David J.

1988 Transforming Mission. Orbis Books, Maryknoll / N.Y.

Carmesund, Ulf

1992 Two Faces of the Expanding Jewish State. Uppsala University.

The Christian Approach to the Jews (raportti)

1927 Edinburgh Haus Press. London.

Crombie, Kelvin

1991 For the Love of Zion. Hodder & Stoughton, London.

Current Dialogue. WCC (tiedotuslehti), 32 / 1998 Geneve.

Gartenhaus, Jacob

1963 Winning Jews to Christ. Zondervan, Grand Rapid.

Havas, Aili

1959 Työkenttäni Israel. SLS, Helsinki.

Ihalainen, Marjo

1997 Juutalainen vai kristitty? Pro gradu, Helsingin yliopisto.

---

<sup>42</sup> Havas 1959, 332–333.

Kjaer-Hansen/ Skjött

1999 Facts & Myths. UCCI / Caspari Center, Jerusalem.

LCJE Sixth International Conference N.Y, USA. Lystrup 1999.

LCWE Thailand report. N: o 7, Wheaton 1980.

Luther, Martti

1983 Valitut teokset I. Roomalaiskirje, WSOY, Juva.

1985 That Jesus Was Born a Jew. Luther's Works. Vol. 45  
Fortress Press, Philadelphia.

Muroma, Urho

1969 Israel historian polttopisteessä. Ev. lut. sisälähetys-  
säätiö, Lappeenranta.

Mäkelä, Raimo

2000 Mitä Raamattu sanoo tuhatvuotisesta valtakunnasta?  
Esitelmä, painamaton lähde, SRO.

Speaking of God Today

1974 Ed. Opsahl / Tanenbaum. Fortress Press, Philadelphia.  
Stepping Stones to Further Jewish Christian Relations

1977 Ed. Croner, Helga Stimulus Books, London / N.Y.

Suomen Lähetyskongressi 1977.

1978. SKSK, Vammala.

Tiililä, Osmo

1954 Systemaattinen teologia II. WSOY, Porvoo / Helsinki.

Toivoa etsimässä.

1985 LML:n VII yleiskokouksen 1984 raportteja,  
toim. Sinnemäki, Maunu. Helsinki.

Turtiainen, Jouni

1992      Ns. kristillisen sionismin teologinen analyysi. Israel  
Messiaan maa. STI:n vuosikirja 1992, Perussanoma Oy,  
Joutsa.

Vasko, Timo

1992      Luterilaisen LEKKJ:n dokumentin ”Erklärung zur  
Begegnung zwischen Lutherischen Christen und Juden”  
(1990) kriittinen arvio. Israel – Messiaan maa. STI:n  
vuosikirja 1992. Perussanoma Oy, Joutsa.

Vatican Council II

1977      Ed. Flannery, Austin. Dominican Publications, Dublin.

Wasserman, Jeffrey S.

1997      Mishkan. 27 / 1997, 26–35. Caspari Center, Jerusalem.

Yhdessä Jumalan lähetyksessä

1988      LML:n näkemys lähetyksestä. Ajankohtaisia missiologisia  
dokumentteja. KLK, Helsinki.

Öberg, Ingmar

1991      Luther och Värld Missionen. Åbo.